

Az akarat szabadságáról.

(III. befejező közlemény).

Mielőtt Planck elméletének ismertetésére áttérnénk, lássuk röviden az ő élete történetét, melyből jelentőségének mérlegelésére is szempontokat kaphatunk. A tudományos világ az idén április 23-án ünnepelte Planck 80. születésnapját. Ez alkalommal kellően értékelték és a fizikai tudomány körein túl is kiemelték azt a korszakos felfedezését, melyet a fizikában tett a *kvantumelméletben*. Ez az elmélet olyan mélyen belevágott korunk természettudományos gondolkozásába, mint annak idején Newton felfedezése. S miként Newton mechanikája nemcsak a fizikai gondolkodást irányította és termékenyítette meg, hanem a megismerés utáni emberi főrekvésre is rányomta bélyegét, amint azt különösen Kant rendszerében látjuk, úgy azok a gondolkodási távlatok, melyeket a kvantumfizika teremtett, magukban hordják a magját egy olyan szellemi magatartásnak, amely a természet-tudomány határain kívül esik. A fizika történetében azt a korszakot, mely a XX. század kezdetével záródik, *klasszikusnak* nevezik. A fizika akkor teljesen kialakult és lezárt tudománynak látszott. Planck a klasszikus fizika e zárt és előkelő épületében olyan helyekre bukkant, ahol a klasszikus törvények nem egyeztek a tapasztalattal. A klasszikus fizika megoldatlan kérdése volt a sugárzó hő energia eloszlása a normálspektrumban. Az energia sugárzása nem folytonos, összefüggéses, hanem csak meghatározott kvantumokban történik. Az a titkos eszköz, mellyel a természet a kvantumtörvényeket szabályozza, a Planck-féle hatáskvantum. E hipotézist, mely nemsokára hallatlan termékenységűnek bizonyult, 1900-ban állította fel Planck. Ehez kapcsolódnak Bohr, Heisenberg, Schrödinger kutatásai, De Broglie felfedezése a korpuszkulák hullámtermészetéről, a sugárzás korpuszkuláris jellegéről s az anyagok sugárzássá való átváltozásáról. Mindezt a tudomány utolsó elemzésben Planck zseniális gondolatának köszönheti.

Planck 1889—1928-ig előadásokat tartott a berlini egyetemen, mint az elméleti fizika tanára. 1913—14-ben rektor volt. 44 év óta

tagja a porosz tudományos akadémiának, 26 év óta titkára a természet-tudományi-matematikai szakosztálynak, 1930—37-ig elnöke a Vilmos császár társaságnak. Tagja az upsalai, göttingai, müncheni, bécsi, kopenhágai, dublini, bostoni, római, stockholmi, turini, londoni, washingtoni és amsterdami tudományos akadémiának. 1920-ban a fizikai Nobel-díj nyertese. 1930-ban kapta a német birodalom sascimerét s tiszteletbeli tagja lett a német fizikai társaságnak. Tehát külső kitüntetésekben is páratlanul gazdag az élete. A porosz tudományos akadémia 50 éves doktori jubileumán úgy üdvözölte, mint ritka példányát egy oly férfiúnak, kinek dicsősége örök időkre a csillagokba van írva.

Planck föbbízben foglalkozott a szabadakarat kérdésével s ez természetes, ha tudjuk, hogy az új fizika mennyire belevág a szellem-tudomány kérdéskörébe s mennyire befolyásolja a világnézet kialakítási förekvéseit. 1926-ban a fizikai törvényszerűségről írt előadásában¹ erősen hangsúlyozza, hogy a szigorú okozatiságot a szellem-tudományok sem nélkülözhetik. S azokkal szemben, akik a szabadakarat tényét hozzák fel ez ellen, kijelenti, hogy itt nincs ellenmondás, mert „az ember akaratszabadsága fökéletesen megfér egy szigorú októrvény egyetemes uralmával“. Az októrvény azt jelenti, hogy a cselekedetek, a lelki folyamatok s az ember akarati motívumai teljesen megvannak határozva az egész lelki élet állapota s a külvilág befolyásai által. E tétel helyességét nem lehet kétségbevonni, mert az akaratszabadságnál nem az a kérdés, hogy van-e ilyen határozott összefüggés, hanem az, hogy ez az összefüggés megismerhető-e az illető által. Az akarat szabadságának tudatát csak akkor kellene tagadni, ha valaki képes volna csupán az októrvény alapján saját jövőjét előre megmondani. Ez azonban lehetetlen, mert logikai ellenmondást tartalmaz. Minden fökéletes megismerés ugyanis fölteszi, hogy a megismerendő tárgy nem változik az ismerő alanyban végbemenő belső folyamatok által. Ez a feltevés azonban nem áll meg, ha tárgy és alany azonosak. Vagy konkrétbben kifejezve: minthogy egy akarati motívum megismerése a saját belsőkben élmény, amelyből új akarati motívum származhatik, ezzel az akarati motívumok száma szaporodik, ez pedig új ismeretet hoz, amely megint egy új akarati motívumot termel s a következmények láncolata így megy tovább anélkül, hogy végleges motívumhoz jutnánk, azaz olyan ismerethez, amely új akarati motívumot nem vált ki. Egészen más az eset akkor, ha az egyén egy be-

¹ Physikalische Gesetzhchkeit im Lichte neuerer Forschung. Leipzig 1926.

fejezett, kész cselekedetre tekint vissza. Itt az akaratot az ismeret nem befolyásolja s ezért a motívumoknak szigorúan oki szemlélete legalább elvileg lehetséges. E gondolatfűzés végső következményét így vonja le: „Egyedül az oktörvényből a legokosabb ember sem tudja a saját tudatos cselekedetei elhatározó motívumait levezetni. Erre szükség van egy más zsinórmértékre, tudniillik az erkölcsi törvényre, amelyet nem képes pótolni a legmagasabb intelligencia és a legfinomabb önelemzés sem“.

Ugyanígy körvonalazza felfogását tíz évvel később a fizikának a világnézet kialakításában való harcáról szóló előadásában,¹ melyben hangsúlyozza, hogy a természeti és szellemtudományok nem választhatók el egymástól, mert szilárdan összefont szövedék. És nem volna értelme a fizikában a szigorú oktörvényt felvenni, ha az nem volna érvényes a biológiában és lélektanban is. Az akarat kérdését így szokták feltenni: az emberi akarat kötve van-e, vagy nincs? Szerinte a kérdés így helytelen, melynek nincs határozott értelme. A való tényállás így fejezhető ki: egy mindent áttekintő szellem szempontjából az akarat, mint minden testi és szellemi történet, okilag főkéletesen kötve van. De a saját én szempontjából a jövőre irányuló saját akarat nincs okilag kötve és pedig azért, mert a saját akarat megismerése magát az akaratot okilag befolyásolja úgy, hogy itt egy szilárd oki összefüggés végérvényes megismeréséről szó sem lehet. Röviden így is mondhatnók: tárgyilag kívülről szemlélve az akarat okilag kötve van, alanyilag belülről szemlélve szabad. Aki ezt nem akarja elfogadni, az nem veszi észre, vagy elfelejti, hogy a saját akarat sohasem hódol maradéktalanul a saját megismerésnek, hanem az ismerettel szemben az utolsó szó mindig az akaraté. Tehát elvileg le kell mondanunk arról, hogy saját akarat cselekményeink motívumait az oktörvény alapján, tehát a tudományos megismerés útján előre meghatározzuk. Ezzel az is ki van mondva, hogy az ész és a tudomány nem elégségesek arra, hogy feleletet adjanak arra a legfontosabb kérdésre: hogyan cselekedjem? Ezek szerint tehát a tudománynak nem volna szava ott, ahol etikai kérdéseket tárgyalunk? De igenis van, mert kölcsönös összefüggés van az ismeret és értékítéletek között. És a tudomány sem választható el a kutató személyiségétől. S a tudomány, vallás és művészet sem egymástól. A legtisztább etikai világnézet sem vezet az eszményi főkély céljához, csak az útát mu-

¹ Die Physik im Kampf um die Weltanschauung. Leipzig. 1939.

tatja arra felé. De nem nyugtalanító-e ez a folytonos, kilátástalan fáradozás? Vajjon értékes-e egy olyan világnézet, mely nem nyújt egyetlen szilárd pontot, amely a lét küzdelmeiben biztos alapot ad? De van egy szilárd pont, az ember legfőbb boldogsága, belső békét adó, örök érték: a tiszta érzület és a jóakarát.

Wer immer strebend sich bemüht,
Den können wir erlösen.

Ennek a tiszta, erkölcsi ideáлизmusnak magasztos akkordjaival végződik ez az előadása, melyet 1935. március 6-án tartott. Egy évvel később, 1936. november 17-én a német filozófiai társaság lipcsei gyűlésén végre a szabadakarát lényegéről tartott előadásában¹ sokkal behatóbban és részletesebben fejtette ki felfogását. Fejtegetése e tételből indul ki: „az akarat szabadság bennünk élő tudata, mely cselekedeteinkért és mulasztásainkért való felelősség érzésével a legszorosabban párosul, hogyan hozható összhangzásba minden történet okozati szükségképeniségéről való meggyőződésünkkel, mely minket minden felelősség alól felmenteni látszik?” Hogy milyen nehéz e kérdésre kielégítő feleletet adni, mutatja az, hogy nagynevű fizikusok hajlandók az okozatiság törvényét feladni azért, hogy az akarat szabadságát megmentsék s a kvantumelméletet, mint az oktörvény áttörését alkalmazzák az akarat szabadság megmagyarázására. Azonban azt, hogy a véletlen hogy talál össze a felelősség érzésével, nem kutatják. Planck ezzel szemben azon az állásponton van, hogy az egyetemes oktörvény feladása nélkül is meg lehet érteni az akarat szabadság és az erkölcsi felelősség érzés tényét.

Fejtegetése onnan indul ki, hogy általános oktörvény érvényes a természeti és a *szellemi világ* összes folyamataiban. Egy esemény bekövetkezésének meggyőző és világos bizonyítéka az, hogy a bekövetkezést előre látjuk. Ez pedig azt jelenti, hogy az az esemény okilag determinálva van. De a bekövetkezést csak az látja előre, aki pontosan ismeri az egyes körülményeket, melyek az esemény kezdetén fennforognak s aki kellően éles értelemmel bír. Az oktörvény *egyetemességéről* nem beszélhetnénk, ha csak egy helyen is át volna törve, ha pl. a tudatos, vagy tudatalatti lelki élet folyamatai, az érzelmek, gondolatok s az akarat is nem volnának alávetve az ok törvényének. Tegyük fel tehát, hogy az emberi akarat is okilag determinálva van, azaz: ha valaki önként, vagy hosszabb megfontolás után határozott

¹ Vom Wesen der Willensfreiheit. Leipzig, 1937.

akaratot nyilvánít, vagy valamire eltökéli magát, egy elég éles elméjű és passzive viselkedő megfigyelő képes lesz az ő magatartását előre látni. Az akarat cselekvény egy csomó motívum összehatása által jő létre, melyek tudatosan, vagy tudatlanul, különböző erővel különböző irányokban érvényesülnek s egy bizonyos eredménnyé összetevődnek úgy, mint a fizikában különböző erők egyesülnek egy bizonyos létesülő folyamathoz. Természetes, hogy a minden irányban egymást keresztező akarat motívumok kölcsönös játéka itt sokkal finomabb és bonyolultabb, mint a természeti erőknél s olyan megfigyelő, ki az összes motívumokat ismerné s jelentésükben helyesen mérlegelné, a valóságban nincs, csak logikailag lehető. A történetíró minden történeti eseményt úgy magyaráz, mint okilag feltételezettet s a fennmaradó hézagokat nem az okozatiság áttörésének, azaz a véletlennek tulajdonítja, hanem a tényleges viszonyokba való betekintés hiányának. A pszichológus a maga megfigyelésénél a mindent áttekinthető megfigyelő álláspontjára helyezkedik, akinek feltétlenül passzívnak kell maradnia, mert a megfigyeltre való minden befolyás zavarná a kikutatandó oki összefüggést és meghamisítaná a megfigyelésekhöz vont következtetéseket. Mert már az a körülmény, hogy a kísérleti személy tudja, hogy őt figyelik, végzetes hibák forrásává lehet. A gyakorlati életben is folytonosan használjuk a szigorú oki determinizmust. Az emberekkel való érintkezéseinkben cselekedeteinket úgy irányítjuk, hogy azok bizonyos hatást gyakoroljanak a környezetükre. Minél jobban ismerünk valakit, annál biztosabb ítéletünk az ő magatartására. És ha másképp viselkedik, mint ahogy várjuk, azt nem az oki összefüggés hézagának tulajdonítjuk, hanem általunk nem ismert, vagy kellően tekintetbe nem vett körülmények hatásának. Sőt olyan tetteket is, melyeket önkényesnek, vagy szeszélyesnek nevezünk, nem a véletlenre vezetünk vissza, hanem az illető határozott sajátos képességére. Szóval: *egy egyetemes okviszony felvétele nélkül egy lépést sem tehetünk.* E fejtegetés igazolására egy példát hoz fel. Egy ártatlanul üldözöttet barátja egy titkos búvóhelyre rejt el. Üldözői hozzáfordulnak s kérdezik az üldözött tartózkodási helyét. Hogy fog viselkedni? Ha erkölcsi személyiség, igazságszeretete összeütközésbe jő baráti hűségével. Talán megtagadja a feleletet, vagy mindent megpróbál, hogy az üldözött ártatlanságát bizonyítsa. Vagy talán hazugsággal üldözőit félrevezeti. Vagy azt mondaná, hogy nem tudja, vagy nem felelne, vagy siketnek tételné magát. Így találkoznak és keresztesződnek lelkében a megfontolások, melyek mindegyike egy-egy motívum s melyeket mérlegelni fog. De

akarati elhatározására ezekhez jó még egy csomó ösztön és motívum, melyek homályosan és nem tudatosan élnek benne. „Ezek az ő jelleméből és temperamentumából eredő, izgatottsága által még fokozott bizonyos kedélyhangulatok, impulzusok, vagy gátlások, melyekről nem tud világosan számot adni, melyek azonban a motívumok küzdelmében nagyon jelentékeny befolyással lehetnek.“ Bármily számosak ez erők s bonyolult ezek játéka, a megfigyelt akarati elhatározása ezek szerint igazodik. Ez az egyetemes októrvény követelménye.

De hátha a megfigyelő az elhatározás megszületése előtt annak létrejöttét minden részletében közli a megfigyelttel? Ezzel a kérdéssel a megfigyelő kilép passzivitásából, belép a megfigyelt események oki összefüggésébe s ezzel a megfigyelt új helyzet elé kerül, mely a motívumok új mérlegelését hozza magával. Úgy, hogy sohasem lehet biztosan állítani, hogy a megfigyelt akarati elhatározása valamely új felvilágosításra befolyásolatlanul marad s a megfigyelő előre megmondja magatartását. Mert a megfigyelt sohasem tartozik engedelmességgel a megfigyelőnek s tőle függ, hogy akaratát a közlés szerint irányítja-e vagy sem. Lényeges az a körülmény, hogy a megfigyelt minden új felvilágosítás által új helyzet elé állítatik, mely őt az eddigi megfontolás revíziójára készíti, miközben mindig új akarati motívumok léphetnek fel.

A megfigyelőnél két lényeges mozzanatra kell figyelniünk. Egyik az, hogy a megfigyelt összes akarati motívumai *hiánytalan* áttekintése lehetetlen s így az akarati elhatározás pontos előre megmondása is. Csupán egy többé-kevésbé megalapozott várakozásról lehet szó. Minél magasabban áll a megfigyelő a megfigyelt felett, annál biztosabb az előre megmondás. A másik az, hogy gyakran lehetetlen a megfigyelőnek a *teljes passzivitást* megőrizni, ami pedig a megfigyelt folyamatok oki összefüggésének megismerésére nélkülözhetetlenül szükséges előfeltétel. És itt éppen a legfontosabb esetben, tudniillik saját akarati cselekedetének megfigyelésénél egy „elvi határra“ bukkanunk. Hogy saját akarati cselekedeteinket oki feltételezetségükben megérteni próbáljuk, éniüket két részre kell osztanunk: az ismerő és az akaró én. Az előbbi szerepe a megfigyelés, az utóbbié a megfigyelt. Már első tekintetre az a lényeges különbség adódik: az akarati cselekvés a múlté-e vagy a jövőé? Ha a múlté, akkor a megfigyelő passzivitása megvan, mert beleavatkozása a megfigyelendő esemény lefolyásába ki van zárva, minthogy az akaró én megelőzte időben a megismerőt. A korábbi akarati cselekvések készen vannak és lezárva

belső szemünk előtt és mint változhatatlan tárgyakat szemléljük. Csak mélyebb és felületesebb ismeretünktől, illetőleg ítélő képességünktől függ, hogy mennyire hatolhatunk be a tudatos, vagy tudatalatti akarati motívumokból való előállás megértésébe. S ennyiben mondhatjuk, hogy saját elmúlt akarati cselekedeteink oki lefolyásának teljes ismerete elvileg teljesen lehető.

De másképp áll a dolog, ha akarati cselekedetünk nem a múlté, hanem a jövőben van. Ez esetben a megfigyelő passzivitása nincs meg. A megfigyelő és megfigyelt, a megismerő és akaró én öntudatunkban összeolvad és nem lehet, hogy a megfigyelő teljesen távol tartsa magát a megfigyeltre való halástól. „Veszedelemes önértékelés” azt gondolni, hogy lehetséges saját jövő akarati cselekedeteinkkel szemben a magasból letekintő, részt nem vevő megfigyelő szerepét játszani s a tiszta szemléletre szorítkozni. Saját korábbi, vagy későbbi cselekedeteink okairól tudunk tisztán értelmileg gondolkodni s ennyiben a saját énként fiktív szétszakítása ismerő és akaró-cselekvő részre bizonyos mértékig lehetséges. De abban a pillanatban, mikor mi tudatosan döntünk, elhatározunk valamit, a két én egymással összeolvadva. Ezért erre a pillanatra nézve a csak gondolati szétválasztás is logikai lehetetlenség, egy *contradictio in adjecto*. Kérdés, hogy jelenlegi akarati motívumainkat át tudjuk-e oly pontosan és teljesen tekinteni, hogy biztosan előre láthassuk azok kölcsönhatásaiból szükségképpen előálló akarati elhatározásainkat? Ha a megfigyelő helyzetébe képzeljük magunkat, látnunk kell, hogy az eseményekkel szemben nem vagyunk passzívak. Minden újon nyert ismeret új akarati motívumot old fel, ennek megismerése megint új helyzetet teremt és így tovább a végtelenig. S minthogy a megfigyelt, az akaró én nem tartozik engedelmességgel a megfigyelőnek, a megismerőnek, ezért sohasem állíthatjuk biztosan, hogy a végső akarati elhatározás az utoljára nyert ismeretszerinti lesz, sőt mindig tudatalatti motívumok is közre fognak hatni. Az önmegismerésnek itt elvi korlátja van. „Míg tehát az oki viszony megértése a saját múltunkra nézve legalább elvileg lehetséges, a főkéletes belátás a saját jelen akarati motívumainkba s ezzel az oki viszony megértése saját jövőnkre nézve örökre elérhetetlen”. Ezért — mondja Planck — elvi tévedésben vannak azok, akik az akarat szabadság lényegét ilyen belátásban látják. Az erkölcsi felelősség az akarati motívumainkba való belátással fordított arányban van. Mert minél pontosabban belátnak motívumaink oki feltételeibe, annál inkább tűnik el a felelősség érzése az akarati elhatározás kö-

vetkezmenyeiért. „Tökéletes belátás saját akarati motivumainkba — mondja Planck — véleményem szerint az akarat szabadságát teljesen megszüntetné“. Aki minden motivumát ereje és iránya szerint tökéletesen ismerné, az minden további megfontolás alól fel volna mentve s a végső elhatározást szükségképeninek érezné. De idáig sohasem fog menni a dolog, mert a gondolkodó embert a döntő pillanatban semmitem akadályozza, hogy következtetéseinek láncát átförje s hirtelen éppen az ellenkezőjét cselekedje annak, amit addig hosszú fontolgtások után helyesnek tartott. Ki nem tapasztalta ezt saját magán? Ez az élmény megdönt minden ellentétes elméletet.

Ezek szerint hát az akarat szabadság alapján véve a mi ismerő tehetségünk tökéletlen voltán nyugodna? — Nem, hanem azon, hogy az akarat megelőzi az értelmet, vagyis: a jellem föbbe nyom, mint az értelem. Az akaratot az értelem befolyásolja ugyan, de tökéletesen sohasem uralkodik felette. Bármily mélyen behatol is a belátás a motívumok sötétjébe, a végső döntésnél az akarat szuverén és az értelemtől függetlenül dönt. „Mindezek ellenére azonban akaratunk, valamint jellemünk okilag szorososan feltételezett.“ De hogy az oki törvénynek értelme legyen, fel kell tennünk, hogy lehetséges olyan megfigyelő, aki képes a mi testi és lelki állapotunkat, a tudatost és tudatalattit, *hiánytalanul* áttekinteni.

Planck vizsgálatának eredménye szerint az okozatiság és akarat szabadság közti ellentét csak látszólagos. Mert a felelet arra a kérdésre, hogy kötött-e az akarat, vagy nem, különböző a választott álláspont szerint. Kívülről objektíve szemlélve kötött, belülről szubjektíve szemlélve szabad. Vagy másképp kifejezve: idegen akarat kötött. Egy más ember minden akarati cselekedete legalább elvileg az előfeltételek pontos ismerete mellett szükségképeni következménye az oktörvénynek s minden részletében előre meghatározható. Hogy ez gyakorlatilag mennyiben történhetik meg, az a megfigyelő intelligenciájától függ. A saját akarat azonban csak elmúlt cselekvényekre érthető okilag, a jövő cselekvésekre szabad. Saját jövő akarati cselekedetet lehetetlen, még oly magas intelligenciával is, tisztán értelmileg a környezet jelenlegi állapotából és befolyásától levezetni.

E felfogás ellen azt lehet felhozni, hogy fejtegetései elején az oktörvényt szigorúan és egyetemesen érvényesnek mondotta s most utólagosan az akarat szabadságának egy hátulsó ajtót hagyott nyitva s helyet engedett neki. Ebben ellenmondás van. Erre Planck felelete az, hogy az ellenmondás csak különböző szemlélési módok össze-

vegyítésén alapszik. Ezt egy egyszerű példával világítja meg. Ha a napot a földről nézzük, akkor azt kell mondanunk, hogy a nap mozog az égen. Ha azonban egy állócsillagot vesszük, akkor a nap nyugalomban van. A két eset ellentétében nincs ellenmondás, csak két különböző szemlélmód. A relativitás elmélete szerint mindkettő egyenlően helyes és jogosult s elvileg lehetetlen a kettő között dönteni. A mi kérdésünknel is mindkét szemlélési mód egyenlően jogosult. Az objektív szemlélési mód, melyet a tudománynak kell alkalmaznia, megfelel az abszolút passzive maradó megfigyelő álláspontjának. Ránézve az akarat, mint minden történet, szigorúan determinált. S ez érvényes a szellemvilág legfinomabb folyamataiban is. Zseniális teremtő szellemek teljesítményének oki megértésére mindenesetre magas, isteni intelligencia kell. Ilyen felvételében nem lát elvi nehézséget. Isten előtt a legnagyobb szellemek is primitív lények. De ez a tudományos álláspont nem egyedül jogosult, sőt nem az eredeti. Ép oly jogosult a szubjektív személyes álláspont, amely egyénenként különböző s azért tudományos vizsgálatokra nem alkalmas. Magunkból nézve a saját akaratunk szabad. Ez a tétel az akarat objektív determináltságával ép úgy nem áll ellenmondásban, mint az előbbi példában a nap szubjektív mozgása objektív nyugalmával. Az önmegfigyelésnél nem arról van szó, hogy mi szabadok *vagyunk*, hanem arról, hogy szabadoknak *érezzük* magunkat. Ha ezt a szabadságot illúzióknak neveznék, erre az a válasza, hogy minden érzés illúzió. Mert az érzéseket sem lehet objektív tudományos módon megfogni, csak egyénileg átélni s ha átéljük, akkor közvetlenül adva vannak s hatnak, bárhogy ítélnék róluk mások. Ezek szerint az akarat szabadságért való harc a szemlélés módért való harc. Ez nem olyan kérdés, melyet határozottan és végérvényesen meg lehetne oldani s ezen nem változik semmi, míg akaró és gondolkodó emberek lesznek a földön.

Elmélkedéseinek eredménye tehát az, hogy sem a tudomány, sem az önismeret nem tudja megmondani, hogy hogyan fogunk cselekedni egy bizonyos esetben. Erre más vezetőre van szükségünk, olyanra, amely nemcsak az értelemre hat, hanem az akaratra is úgy, hogy adott esetekben irányvonalakat jelöl a mi magatartásunknak. A tudománynak szükséges kiegészítése itt az erkölcsstan, amely a tisztá ismeret mellé az értékítéletet fűzi. Tudomány csak egy van, de évszázadok és évezredek folyamán sok különböző ethikai rendszer állítatott fel, melyek néha éles ellentétbe kerültek egymással. Sőt néha ugyanazon kultúrában is különböző ethikai elméletek harcolnak egy-

mással. Gondoljunk csak a polgári és politikai erkölcs ellentétére. Sokkal könnyebb igaz és hamis között különböztetni, mint értékes és értéktelen között. Mi az ethika értékének ismertető jegye? E kérdésre ez a felelet adható: az az ethika a legjobb, amely a gyakorlati életben a legjobban beválik. Minden kor legnagyobb ethikusai legfontosabb feladatuknak érezték: tanaikat a gyakorlati életben érvényesíteni. S ebben maguk jártak elől saját példájukkal. A legnagyobbak, Sokrates és Jézus, a legfőbb célért életüket is áldozták. Nagyságuk lényeges jegye éppen: tanaikért való ez a helyállás. Mily más képet nyújt a jelen, midőn modern ethikusok nem gondolnak arra, hogy ethikai követelményeiket saját magukra alkalmazzák. Ez áll különösen azokra az ethikusokra, akik az élet értékét tagadják s maguk az életnek kiválóan aktív művészei. Ezt a feltűnő ellenmondást az magyarázza, hogy az élet tagadásából eredő akarati motívumok kompenzálatnak s ezeket erős és ellenkező irányú motívumok győzik le, amelyek a tudatalatt szunnyadó természetes öfenntartási ösztönből erednek. Ami továbbbi bizonyíték arra az általános igazságra, hogy az embernek a sötét mélységből felszálló akarata erősebb, mint a tudatosan mérlegelő értelem. Ez az alapja a saját akaratunk szabadságának. „Nem az értelmi megfontolásra támaszkodó tudományos megismerés, hanem az ethikai célokra irányuló szabadakarat az, ami cselekedeteinknek az életben tényleg irányt mutat.“

Igy minden ember a maga sorsának kovácsa. Lehetetlen a saját életküzdelmeink törvényszerű lebonyolítását ölbetett kezekkel figyelmes és semleges szemlélők gyanánt szemlélnünk, hanem mint cselekvő harcosok állunk a küzdelem közepette s kénytelenek vagyunk szabad mérlegelés és fontolgatás után választani. A felelősség alól nem ment fel bennünket semmi fatalizmus. Ha mint fatalisták ölbetett kezekkel várnök a jövőt abban a felfogásban, hogy nem érdemes jövő cselekedeteinkről gondolkozni, mert hiszen azt az oktörvény úgy is előre meghatározza, akkor végzetes önámításnak esnénk áldozatul. Mert ez az eltökélés már szabad akarati elhatározás. Ilyen erkölcsi tévedéssel szemben a legtermészetesebb és legerősebb védelem lelkiismeretünk szava. Az oktörvény saját jelen lelki állapotunkra nem alkalmazható, hogy elkövetendő cselekedeteinkért a teljes erkölcsi felelősség alól mentesítsen. Másfelől az a körülmény, hogy jövő cselekedeteinket tisztán az oktörvény alapján soha meg nem érthjük, képzeletünknek szabad teret enged s útát nyit a legmerészebb optimizmusnak is.

Az a felfogás, hogy a cselekvés pillanatában fel nem ismerhető

oki főrvényeknek vagyunk alávetve, nemcsak a tudományos ismeretre jelentős, hanem a gyakorlati életben is hasznos szolgálatot tehet. Különösen akkor, ha elkövetett cselekedeteket, melyek fájdalmat okoztak, utólagosan akarunk okaikból megérteni. Ez a megértés megóv minket hasonló esetekben az elkövetett hibáktól. Ez okok utólagos elemzése azonban veszélyes is lehet, különösen, ha igen hosszasan és mélyen belemerülünk olyan dolgok szemlélésébe, melyek már megtörténtek s nem változtathatók. De a fájdalom enyhülését is meghozhatja, ha belátjuk, hogy az adott körülmények között másképp nem tehattünk. S ha a fájdalmas következményeken nem változtathatunk is, legalább enyhül némileg az önvád keserű marcangolása.

De más következménye is lehet. Megtörténhetik, hogy egy szerencsétlennek tartott esemény következményeivel előnyünkre vált a valóságban, talán azzal, hogy egy nagyobb szerencsétlenségtől óvott meg. S így fájdalmunk végül örömmé változik át. Boldognak mondhatja magát, akinek sikerül ilyen világnézetre felemelkedni, amit csak az akarat közvetíthet, az értelem nem. Mert az ilyen fogékony lesz minden jó és szép iránt, amit minden nap és minden perc nyújthat s meg lesz védve azoktól a belső és külső veszélyektől, melyek a lelki egyensúlyt állandóan fenyegetik.

Foglaljuk össze ezek után fejtegetéseink eredményét. A mai fizikai tudomány jelenségeit és eredményeit vizsgálva meglepő következtetésekre jutunk. Bavink könyvet ír a természettudományról, amely útban van a vallás felé. Zimmer a fizikai világnézet összeomlásáról írva az emberi szellem fiszta levegőjű legmagasabb csúcsain vezet olyan úton, amely mindig új meglepetéseket s gyakran lélekzetelállító távlatokat nyújt, amelyek az örök isten gondolatához vezetnek. A világhírű Planck, a Nobel-díjas, a kvantummechanika megalapítója, hangsúlyozza, hogy a fizikai tudomány szoros kapcsolatot tart az étellel nemcsak a technikára és gazdaságra való nélkülözhetetlensége által, hanem azzal is, hogy súlyosan döntő szava van a világnézetért való harcban. Azt látjuk tehát, hogy a természettudomány, melynek régi úgynevezett klasszikus világnépe elvezetett a vallás forrásától, az isteni szellem és gondolat hitétől, mai megfogalmazásában nagyon komolyan számol az isteni szellem és gondolat teremtő primatásával.

A régi fizikai világnézetben nem jutott hely az Isten számára. A világ aszerint egy magától járó gép volt, mely az októrvény szükségzerű következtettségével „örök, ércitörvények szerint” futotta pályáját. A mai fizikai világnézet nem ismeri, sőt tagadja a kivételeket, véletlent, esetlegességet nem tűrő, szükségképeni októrvényt s amit esetlegességnek (contingentia) nevez, az a vallásos lélek szemén keresztül nem egyéb, mint az isteni eredetű szellem szabad cselekedete. A mai fizikai tudomány ledöntötte tehát az akarat szabadságát tagadó determinizmus korlátját s a nagy kérdés további tárgyalására új utakat mutat s új meglepő lehetőségeket nyitott.

Dr. Gál Kelemen.

A „másvilág“ és az Újszövetség.¹

Van-e másvilág? — e kérdéssel nem egyszer lepi meg a gyakorló lelkészt egyik vagy másik hive s bizony megtörténik, hogy sok okoskodó magyarázat után is elégedetlenséget s a halottak igazságában való kételkedést mutató arckifejezéssel távozik a kérdező. Oly régi ez a kérdés, mint maga az emberiség s a történelem előtti időkben élénk táru-
ló sírleletek mutatják, hogy sok ezer évvel ezelőtt a művelődés útján az első lépéseket botorkálva, ingadozva megkísérlő embernek a lelkében is ott izzott. Természetes tehát, hogy a történelmi időkben mindig a lelkek problémája volt s az ember mindig igyekezett, hogy megtalálja rá a tudásának, műveltségi körének megfelelő választ. De ennek a műveltségi- és tudáskörnek bármekkora volt a rádiusza, az ember sohasem kapott e kérdésre olyan feleletet, amely minden vonatkozásban kielégithette volna tudásvágyát. Nem kapott, mert a kérdés átnyulik a megismerhetőség határain túl oda, hol megszűnik az ismeret s feltáru-
l a hit világa. A másvilág fogalma bizonyos fokig a hit fogalmai közé tartozik s minthogy a tudás tapasztalati tényeiből nem lehet fölépíteni teljes egészében, bizonyos előleges követelmények, apriorisztikus posztulátumok és az elképzelés, fantázia elemei is hozzájárulnak felépítéséhez.

Amde a hitnek és a fantáziának különös sajátága, hogy rendes körülmények között módosító irányítást gyakorol rá a lélek tudástartalma s ennek következtében a hit és fantázia tárgyai a ható és irányító tudástalomnak megfelelően más és más alakot öltenek. Innen van, hogy a hitnek ugyanazon tárgyait különböző korokban és népeknél az elképzelés különféle képen jelenítette meg, öltöztette fel a tudástalom különbözősége, változása és fejlődési foka szerint.

¹ Felolvasás az unitárius Lelkészkör 1938 okt. 1-én Kolozsvárt tartott konferenciáján.